

ОЛЕГ ТИЩЕНКО

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ,
УКРАЇНА**

KATOLICKI UNIWERSYTET LUBELSKI JANA PAWŁA II

МОВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ НЕБЕЗПЕКИ ТА РИЗИКУ

В НАУКОВІЙ ТА НАЇВНІЙ МОДЕЛЯХ СВІТУ:

ДО ПРОБЛЕМИ ЛІНГВІСТИКИ БЕЗПЕКИ

The proposed research is devoted to the comparative description of the cultural image of danger and risk in the linguistic aspect in the language consciousness of Ukrainian and Poles by way of semantic and pragmatic analysis of the lexical units, phraseology, including special terminology related to the field of rescue actions, disasters and emergencies.

The author pays attention to the linguistic means of expression of the human field "human life safety" taking into consideration the conceptualization of natural disasters, technological disasters related to fire, water and other phenomena of national and everyday life in naive and scientific models of the world (stereotypes, norms, evaluation, comparisons, beliefs, vernacular signs) and some corpuses of translated texts.

The core of specified fields are frames "to be in danger", "to expose anyone to danger or risk", "to be consciously exposed to danger", "to avoid danger" and cognitive metaphors that reflect naive everyday ideas of the danger, definitive, distributive, phraseological and idiom representation of danger and risk, according to a special bilingual lexicography. The analysis showed numerous anthropomorphic signs of danger, its semantic categorization through the triad game of fate – care - protection as well as the correlation of physical, spatial, artifact and zoomorphic codes, symbolic archetypes of life and death, unbroken and damaged, the concept of treason. Key words: conceptualization, frame, danger, risk, fire, naive idea, cognitive metaphor, terminological nomination, connotation, stereotype

Niniejszy artykuł został poświęcony analizie językowo-kulturowego obrazu konceptów bezpieczeństwo i ryzyko na podstawie semantycznej i pragmatycznej analizy słownictwa oraz terminologii specjalistycznej z dziedziny sekurytologii. Bezpieczeństwo jako przedmiot sekurytologii przewiduje kategoryzację rodzajów zagrożeń, ich podział na obiektywne i subiektywne, wewnętrzne i zewnętrzne, obiektywne i subiektywne, bierno i aktywne, jednostki i grupy, ludzkie (rzeczowe), finansowe, informacyjne itp., stosunek do podmiotu, źródło zagrożenia, securitas w mitach i rytuałach.

Główny nacisk położono tu na terminologię oznaczającą strefę bezpieczeństwa życia i ratownictwa, jej kognitywnych, społeczno-kulturowych i semantycznych zasadach. Zwrócono uwagę na mechanizmy wartościowania leksyki i frazeologii (stereotypy, normy, oceny, związki metaforyczne, przysłowia i porzekadła itp.) w języku polskim, ukraińskim, rosyjskim, angielskim, wyjaśniono etymologię, pierwotną postawę onomazjologiczną omawianych terminów. Odnotowano stereotypowe cechy niektórych żywiołów, np. pożaru w ludowym obrazie świata i metaforach kognitywnych. Znaczącą rolę odgrywają tu nazwy zawierające antropomorficzne

cechy odpowiednich desygnatów, określające niebezpieczeństwo, ryzyko i hazard w kategoriach pojemnika, spotkania, gry, losu, życia i śmierci, przestrzeni domu, przekroczenia granic i ruchu, góry, dołu, magicznego koła itp. Szczególne miejsce w kontekście niniejszych rozważań zajmują zatarte związki wyrazowe, ujmujące niebezpieczeństwo za pośrednictwem uczuć i części ciała człowieka, realiów wojskowych i pożarniczych, ostrych narzędzi i innych domen kognitywnych.

Słowa-klucze: konceptualizacja, niebezpieczeństwo, ryzyko, zagrożenie, ogień, metafory kognitywne, konceptostrefa, stereotyp, naiwny obraz świata.

Пропонована розвідка дає відповідь на питання: як входять у культурний семіозис знаки культурної номінації на позначення небезпечних ситуацій в статичі і динаміці, просторі і часі, синхронії і діахронії, в які вербальні, ментально-символічні, акціональні, термінологічні, звичасві, артефактно-побутові плани вони оформлені в межах окремих європейських мов, зокрема польської, чеської, англійської, французької та української фразеосистем, яких оцінок набувають в тих чи інших культурних контекстах і прагматичних ситуаціях (причому і найновіших публіцистичних текстах), лінгвокультурних і етностереотипних профілях, концептуальних структурах (пор. концептосферу *техногенна катастрофа, пожежа, стихійне лихо, безпека життєдіяльності, обережність, виклик, ризик, рятівництво* і под.). Інакше кажучи, йдеться про виокремлення семантичних профілів небезпеки та ризику у словниках і текстах зіставлених мов. Під профілюванням услід за представниками польської етнолінгвістичної та текстологічної орієнтації розуміємо мовний портрет конкретного предмета або абстрактної сутності (небезпека в даному випадку постає як абстрактне поняття). Процес створення мовного портрета предмета Є. Бартмінський, услід за когнітивістом Р. Ленекером, називає профілюванням. За цією дефініцією, профілювання є суб'єктивною (тобто такою, що має свій суб'єкт) мовно-понятійною операцією, яка полягає в своєрідному формуванні образу предмета через трактування його в окреслених аспектах (підкатегоріях, фасетах), таких, як, наприклад, походження, якість, вигляд, функції, події, переживання і т.ін., у межах певного типу знання й згідно з вимогами окресленого погляду¹. Останнім часом проблематика БЕЗПЕКИ, НЕБЕЗПЕКИ, в ширшому сенсі – СЕК'ЮРИТОЛОГІЇ² все більше привертає увагу дослідників-мовознавців, свідченням чого є не тільки словники та посібники зі спеціальної (галузевої) термінології, пов'язані із безпекою життєдіяльності і національною безпекою, рятівними акціями та техногенними

¹ J. Bartmiński, S. Niebrzegowska, *Profile a podmiotowa interpretacja świata*, [w:] *Profilowanie w języku i w tekście*, Lublin 1998, s.212.

² Походження терміна сягає латині, за віруваннями давніх римлян, *Securitas* – ім'я міфічного божества, яке втілювало безпеку і довір'я, від них залежало особисте благополуччя людини і тривалість життя Римської імперії (L. F. Korzeniowski, *Podstawy nauk o bezpieczeństwie. Zarządzanie bezpieczeństwem*, Warszawa 2012, s. 49.)

катастрофами³, але й ряд кандидатських дисертацій, в яких висвітлюються концепти ОХОРОНИ і БЕЗПЕКИ в різних мовах і культурних сферах. Так, предметом спостереження К. Лектоварова є поняття, образно-оцінна компоненти вербального поля SECURITY, фразеологічне та паремійне наповнення цього концепта з огляду на ядерну, медіальну і периферійну зони в сучасній англійській мовній картині світу, її ціннісний та нормативний складники⁴. У полі зору російської дослідниці Ю. Зоріної перебувають терміни *безпеки життєдіяльності* в англійській та російській мовах з огляду на основні способи деривації цих термінів як *когнітивних знаків*, і ширше – словотвірний і семантичний потенціал терміносфери безпеки життєдіяльності і шляхи її динаміки, зокрема й продуктивні дериваційні моделі і типи у зіставлених мовах. Комплексне обстеження закономірностей становлення і розвитку зазначеної термінології дає, на думку авторки, змогу, по-перше, «спрогнозувати процес уніфікації і стандартизації цієї термінологічної галузі; по-друге, представити відповідний фрагмент дійсності, який покривається відповідними термінологічними одиницями безпеки життєдіяльності і дає змогу реконструювати приховані або такі, які неможливо спостерегти, ментальні дії і процеси» і по-третє, за допомогою процедур і методів когнітивного термінознавства здійснити моделювання і розбудувати термінофрейм SAFETY, який лежить в основі концептуальної структури англомовної термінології безпеки життєдіяльності як окрему структуру знання з окремими субфреймовими структурами: *safety / безопасность жизнедеятельности, hazards / небезпека, person / людина сфері бжд, safeguarding / військові органи і структури* (наряди, загони), що здійснюють рятувальні акції⁵.

³ *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*. Wyd. 4. Warszawa: Akademia Obrony narodowej 2002; A. Majewska-Wójcik, M. Smoleń-Wawrzyszyn, *Dwujęzyczny podręcznik komunikacji językowej dla służb ratowniczych pogranicza polsko-słowackiego*, Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski 2016; *Ratownictwo. Słownik polsko-angielsko-niemiecko-rosyjski*, Warszawa 2006 (містить термінологію з різних галузей рятувальної справи – пожежної, медичної, технічної, хімічної, водної і комунікативні формули і вислови і стійкі вирази для розуміння з постраждалими); Б.Шуневич, Н.Вовчаста, І.Дробіт, М.Коваль та ін., *Англійсько-український словник пожежно-технічних термінів*, ред. Шуневич Б., Коваль М., Львів 2016; останнім часом в м. Катовіце активно розвивається такий новий напрям, як лінгвістика кризових ситуацій, предметною сферою якого є комунікація в процесі рятувальних акцій, перемовини й комунікативні маніпуляції учасників кризових ситуацій при складанні протоколів поліцією, комунікативні стратегії в діяльності пенітенціарних служб, митниці, безпеки пасажирів під час авіаперевезень, ядерних, терористичних, екологічних загроз, де зростає роль невербальних засобів спілкування, а також актів вибачення, погроз, вербальної агресії, наприклад, при укладанні протоколів під час порушення водіями правил дорожнього руху, маніпулятивні стратегії учасників діалогу з емоційно неврівноваженими чи неповносправними особами), які в сукупності мають «змодельовати інтерактивний простір між постраждалими і тими, як покликані блискавично реагувати та ті чи ті суспільні виклики і загрози» [див. детальніше: *Komunikacja w sytuacjach kryzysowych*, ред. J. Stawnicka. т. 1, Katowice 2010, с.11].

⁴ К.С. Лектоваров, *Вербалізований концепт SECURITY в англомовній картині світу*, Автореф. дис. ... канд. філол. наук, Одеса 2017, с. 17.

⁵ Ю. В. Зорина, *Англоязычная терминология безопасности в лингвокогнитивном освещении*, Автореф. дисс. ... канд. філол. наук, Омск 2011, с. 3.

Поняття *небезпеки, загрози і ризику*, як зазначає М. Голованівська, на відміну від концептів *долі і випадку*, не мають філософського підґрунтя, хоча й відносяться до семантичних універсалій мовного і екзистенціального типу. Вони виявляються семантично амбівалентними, здатні «поєднувати у собі раціональний аналіз і сучасний міф, небезпека підстерігає людину з моменту її народження і можуть як результат необережності, випадку чи інших причин актуалізуватися і призводити до негативних і руйнівних наслідків. *Небезпека* може існувати і не проявитися, ризик може бути дуже великим, але ніякої ідеї приреченості може і не містити»⁶. Суголосними є тези представників польської сек'юритології, які подають різні дефініції цих понять, вкладаючи в них різний обсяг й різні складники – онтологічний, психологічний, епістемологічний, соціологічний, аксіологічний, міфологічний.

У *Słowniku terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego* загроза (*zagrożenie*) розглядається як “sytuacja, w której pojawia się zwiększone prawdopodobieństwo powstania stanu niebezpiecznego dla otoczenia... Zagrożenie w różnej formie zawsze towarzyszyło człowiekowi. Jego zmienny charakter, dynamiczność, a także częstotliwość występowania stawały się, przynajmniej na początku, przyczyną chaosu”⁷; термін *ryzyko* jest ściśle powiązany z terminem “szkoda” i określa prawdopodobieństwo, z jakim może wystąpić określony typ szkody spowodowany istniejącym zagrożeniem. *Ryzyko* postrzegane jest również jako sytuacja działania, w której co najmniej jeden z elementów składających się na nią jest nieznany albo nieznane jest prawdopodobieństwo jego wystąpienia; ryzyko ukrywa w sobie ładunek potencjalnego, skrytego niebezpieczeństwa, niepomysłnego zagrożenia⁸. На думку польського соціолога С. Дворецького, “zagrożenie to taki splot zdarzeń wewnętrznych lub w stosunkach międzynarodowych, w którym z dużym prawdopodobieństwem może nastąpić ograniczenie lub utrata warunków do niezakłócanego bytu...”⁹. З точки зору психології загроза з'являється в ситуаціях, коли існує небезпека “w charakterze fizycznym (utrata życia, kalectwo, choroba), społecznym (kompromitacja, ośmieszenie, ostracyzm), a także ideologicznym (możliwość utraty wartości wysoko cenionych przez jednostkę)”¹⁰. До основних причин виникнення природних і технічних загроз можна віднести сили природи, вода, вогонь, земля, повітря, космос, органічний світ і діяльність людини проти законів природи; до загроз належать також екологічні катастрофи, аварії та збройні конфлікти, епідемії і

⁶ М. Голованівська, *Представление французов и русских об опасности, угрозе и риске, [в:] Ментальность в зеркале языка. Некоторые базовые мировоззренческие концепты французов и русских*, Москва 2009, с. 129-142.

⁷ В. Касзмарчук, *Bezpieczeństwo i zagrożenia w teorii oraz praktyce*, Kraków 2014, с. 67.

⁸ Там само, с. 75.

⁹ Там само, с. 77.

¹⁰ Там само, с. 78.

пандемії хвороб людей, тварин і рослин, ураження, отруєння”¹¹. Інший польський автор Л. Коженювські трактує загрозу як “деструктивну цінність”, потенційну причину небажаного стану речей. Загрозу можна співвіднести лише з конкретним суб’єктом, для якого небезпека має згубний і деструктивний характер¹².

Архетипно-космогонічний пласт концептосфери НЕБЕЗПЕКИ ТА РИЗИКУ.

З найдавніших часів (в міфах, легендах, віруваннях), – зазначає Л. Коженювські, – “буття людини супроводжувала вічна турбота про своє життя і безпечне існування”; загроза пов’язувалась з “почуттям тривоги, яке метафоризувалось в міфах і легендах, у міфологічному просторі і часі, де людина поставала жертвою обставин”¹³.

Як відомо, символічні архетипи вогню і води як елементів першобуття є наскрізними символами для будь-якої культури. В “Славянської міфології” між іншим звертається увага на те, що “в народних представленнях *огонь* – одна из основных стихий мироздания (наряду с водой, землей и воздухом). Огонь и вода являются посредниками, связывающими мир мертвых и мир живых, «тот» и «этот свет». Символика огня, как и воды, имела двойственный характер. На одном полюсе – образ яростного и мстительного пламени, грозящего смертью и уничтожением. На другом – стихия очищающего пламени, воплощающая творческое, активное начало” [СМ: 145].

За свідченням Я. Бечко, на рівні словникових дефініцій полісемантичну англійську лексему *fire* можна представити у такий спосіб: «1. стан горіння; 2. горіння, яке має негативно-деструктивний характер; 3. конкретний випадок такого горіння (пор. укр. *пожежа*); 4. спалювання палива на колосниках, у печі і под. для обігрівання приміщення, приготування їжі тощо; 5. стріляння з вогнепальної зброї; 6. сильне почуття; інтенсивні негативні емоції; ентузіазм, запал; 7. блиск, світло; 8. гарячка, лихоманка, запалення; 9. міцність алкогольного напою; 10. астрологічне значення стосовно трьох «вогняних» зодіакальних сузір’їв, Овна, Лева і Стрільця; 11. одна з чотирьох стихій» [OALDCE: 1, с. 321; LDCE, с. 597; SEEDT; ChCD, с. 472-473; НБАРС; POD; АНД] (як відомо, вогонь у давніх натурфілософіях розглядався як одна зі стихій; зокрема, у давньогрецькій філософії – у гілозоїстичній натурфілософії Емпедокла з Агрігента – до таких стихій, поряд із вогнем, відносилися також інші три: вода, земля й повітря, а згодом Аристотель додав сюди й ефір)¹⁴.

¹¹ Там само, с. 79.

¹² L. F. Korzeniowski, *Podstawy nauk o bezpieczeństwie. Zarządzanie bezpieczeństwem*, Warszawa 2012, с. 88.

¹³ Там само, с. 11.

¹⁴ Я. Бечко, *Функціонування полісемантичних слів із терміним значенням у фразеологічному контексті (на матеріалі англійської, німецької та української мов)*. Дис.... канд. філол. наук, Київ 2011, с. 37.

В «Словнику стереотипів і народних символів» польської культури в словниковій статті, присвяченій різним аспектам народного космосу і стихій, *pożar* вважається одним із нещасть, карою, насланою людям Богом, крім потопу, повені, голоду, морового повітря (*morowego powietrza*), війни. Ця лексема часто виступає в одному семантичному ряду з *powińtrąm, голодом, війною, раптовою смертю, бурею, блискавкою, градом і землетрусом*. У прислів'ях і приказках вогонь і пожежа часто виступають як синонічні концептуальні пари у поєднанні з іншими стихіями й космогонічними поняттями (вітром, бурею, сніговіями): *Kto ogień sieje, pożar zbiera, Kto kamienie sieje, wiatry zbiera, Kto sieje burze, sprowadzi piorun na własną głowę, Kto posiał śnieg, zbiera lód* [NKPP, III: 172]. За народними уявленнями поляків *pożar jest przysyłany od Boga – ogień piorunowy, «z dopuszczenia Bożego»*; крім Бога, пожежу може наслати Ісус або *Mamir Божжа* за людські гріхи (пор. Франкове: *За наші гріхи Господь нас карає* – говорять у разі якогось загального нещастя, граду, пожежі, повені [ФрГРНП, I:145]), за роботу в полі, наприклад, доставку збіжжя в *день Святої Анни, за осліплення брата*, за порушення інших норм, *нанесення шкоди деяким тваринам* змії, лелеці і т.ін. Зокрема, якщо нанести шкоду лелеці (знищення гнізда, якщо знищити яйця або забрати пташенят), він приносить у дзьобі *палаючу головешку і підпалює будинок* або своїм дзьобом *здаєтєн викресати вогонь на даху*. Поширене і таке вірування, що мулярі і теслі, якщо з ними господарі погано повелись, дали малу винагороду за працю, *злим словом могли спричинити пожежу* у побудованій ними хаті [SSiSL 1996: 339-340]. Подібні ментально-символічні кореляти представлені в деяких галицько-руських приповідках, засвідчених І.Франком: *Що Господь запалит, того не годит ся ратувати* – пожежу від грому не годит ся гасити, *Що грім запалит, того гріх гасити* (грім – небесний огонь, божа стріла). У первісно-міфологічній і ритуальній моделі світу привертають увагу етнокультурні хрононіми і георгоніми – назви патронів, охоронців і захисників від стихійних лих, – які у польському народному календарі вербалізовані у прогностичних формулах і календарних пареміях на зразок: *Gdzie Święta Agata, bezpieczna tam chata* [NKPP I: 10], *Chleb Świętej Agaty od ognia/pożaru strzeże chaty*; за народними уявленнями Св.Агата, може уберегти від згубного впливу вулкану, тому в день святої Агати святять воду, сіль і хліб, які оберігають житло від пожежі [NKPP I: 9], *Kto chleb piecze w Zadzuszy Dzień, może całą chałupę spalić* [NKPP III: 816]. У польському народному фольклорі стійкими є мотиви і сюжети, відбиті в колядках і новорічних віншуваннях. В російській лінгвокультурі (в околицях м. Пермі) засвідчено вислів на позначення магічно-захисного обряду від пожежі *ходить с колотушкой* ‘робити нічний обхід с целью предупреждения пожара’ (“Такая жара ноне стоит, надо ходить с колотушкой, а то сгорит все...”) [ФСПГ: 407], *ходить в обход* ‘поочередно охраняють деревню’ (По очереди

два соседа в обход ходили, стукоталка такая, сантиметров двадцать середка выдолблена, от пожара, воров) [ФСРГСиб.: 212]. У польському пісенному фольклорі, за свідченням Є. Бартмінського, „W modlitwie do świętej Barbary polecano jej ludzi narażonych na utratę życia lub pracujących w trudnych warunkach. Jej opiece powierzano mężczyzn idących na wojnę oraz ochronę od piorunów, burz, ognia i pożarów. Dzień świętej Barbary jest często wymieniany w ludowych przysłowiaх meteorologicznych jako ważny prognostyczny moment roku. Powszechnie twierdzono, że *Jak Barbara po lodzie, to Boże Narodzenie po wodzie. Nadto Jak na Barbarę mróz, chowaj sanie, ładuj wóz; Jak na Barbarę błoto, zima będzie jak złoto*”. “Зверталися з молитвами до Святої Барбари, яка вважалася охоронцем усіх, хто ризикує своїм життям або працює у важких умовах» (ludzi narażonych na utratę życia lub pracujących w trudnych warunkach). Уважали, що вона може захистити від бурі, блискавки, вогню і пожежі” [Plub., 1, 95]. **Пекельний вогонь** є наскрізною лінією структури і семантики агентивного коду слів’янських замовлянь від різних хвороб, для ілюстрації звернемося до українського магічного заклинального тексту: Як бешиха в прищах, то називають пожарною, кладуть на поясі начесся три клубочки у трьох місцях і запалюють говорючи: – Огні, ангели і архангели, і паласи і потухаєш, і потуши народженому, хрещеному, молитвеному рабу божому (...) бех і бешиху і пожарну і пристрітну. – Говорять так тричі і спалюють начесся [Ви зорі, 164].

Далі звернемося до походження ключових слів – імен концептів, спробуємо реконструювати їхній історико-етимологічний пласт, «згорнуту до основних ознак внутрішньої форми» передісторію, за термінологією С. Воркачева, Ю. Степанова.

Укр. *небезпека* [безпеченство] ‘безпека’, [убезпека] етимологічно сягає праслов’янського *bezpěsьnъ (jъ), яке утворене з прийменника *bez* і основи іменника *pěsa ‘турбота’, ‘клопоти’, пов’язаного з дієсловом *pěkti [ЕСУМ, 1: 163], безпечність (*В безпечності не сподівались ні од кого ніяка зла, І.Котляревський*) [СУМГ, I: 44].

Культурно-семантична реконструкція польського терміна *bezpieczeństwo* засвідчує його первісний семантико-словотвірний зв’язок з іменником *piecza* (чеськ. *bezpečný*), яке в XV-XVII ст. мало значення ‘безтурботний’, ‘необережний’, ‘легковажний’, ‘впевнений у собі’, ‘відважний’; при цьому зрушення значення ‘той, якому нічого не загрожує’ становить результат семантичної антонімічної атракції лексеми **nie-bezpieczny**. У протиставленні до неї **bezpieczny** набуває значення ‘небезпечний’ ‘позбавлений небезпеки’, подібні діалектні похідні датуються XV-XVI ст.: *przepieczny, bezpiecznik* ‘занадто впевнена у собі людина’ [BańESJP I: 44], *niebezpieczny* з XVI ст. ‘безтурботний’, ‘невпевнений в собі’, ‘неспокійний’ [BańESJP I: 293]. У словниках польської мови образ безпеки можна віднести до слабо вербалізованих діянок. Нами виявлені лише поодинокі

прикладі, які співвідносяться з аксіологією ЗРАДИ, маркуванням недостатніх розумовних здібностей, неширих порад людей і сусідів, зокрема й деякі етнічні стереотипи-застереження на зразок *Unikaj pomocy Żyda, głupiego rady, a sąsiadem zwady, a będziesz bezpieczny* [НКРР III: 985].

Російські дослідники підкреслюють, що слова з цим коренем «встречаются с XI в., древнерусское слово *опась* (церковно-славянское *опасьнь*), *опасение*, есть не что иное, как *внимательность, осторожность*, то есть *тревога в предвидении какой-либо неприятности*, и именно *неприятности*, а не нечто много большего, например *катастрофы, необратимой утраты, краха чего-либо*. Представления о возможности опасности очень заужены, не обобщены. Они касаются какого-либо конкретного *предприятия, а не угрозы*. С XIII в. встречается слово *опаси*, то есть *спасти, обезопасить, спасти, но не сохраниться*, что говорит о понимании *опасности*, как о *проходящей возможности, но не постоянной*. И только с XV в. мы встречаем вариант *опасати ся*, то есть *бояться*, но XV в. – это уже другие исторические условия». «Вообще слово *опасность* происходит от слова *пасти*. В древнерусском языке – *пасти* употреблялось не только в значении *пасти скот, питать*, но и ‘стеречь’, ‘руководить’, ‘управлять’. И далее дифференцировалось: *питать* > *хранить, беречь, стеречь* > а) *пасти*, б) *руководить*, в) (с приставкой) ‘*опасаться*’, ‘*бояться*»¹⁵.

На підтвердження цих тез можна навести приклади стертих метафор, які віддзеркалюють сценарій нападу вовків на стадо і загалом небезпеку, яка йде від хижих тварин: *біда/небезпека пасе, На кождім кроці чоловіка біда пасе – грозить небезпека* [ФрГРНП: 312].

Саме в цьому контексті в народній культурі застосовують різні магічні засоби від диких тварин. “На Русском Севере при первом выгоне скот кормили с печной заслонки, чтобы «заслонить» его от хищников; применяли действия, направленные на обезвреживание или символическое уничтожение носителя опасности (например, у южных славян колот иглой камень, чтобы выколоть волкам глаза; зашивают подол платья, чтобы зашить им рты; замазывают глиной углы дома, чтобы замазать хищникам глаза и уши” [СМ: 328-329].

У діалектах російської мови лексема *опас* виявляє кілька ЛСВ 1) ‘проводник, указывающий путь в тундре’ (Не напрасно про него [старика] говорят: он *опас* и тундры знает, и озера знает, ‘ямщик, хорошо знающий дорогу’ (архангел.), 2) ‘опасение, предосторожность’ (*Глупый да мальй без опасу живут, Держи опас про запас*, Даль, 3) ‘охрана’ (*Мы тя проводим, тут без опасу ходит страшно*), 4) ‘охранная грамота’ [СРНГ, 23: 239]. Діалектні похідні також мотивовані здебільшого семантикою забезпечення,

¹⁵ Р. В. Четвертков, *Развитие представлений о безопасности России (IX-XVII вв.)*.- Режим доступа: www.ihst.ru/biosphere/Mag.1/Savehtm

охорони, обережності, пор. *опасица* ‘опасение’, ‘предосторожность’, *опаска* (*С опаской и в брод перейдешь, а без опаси с моста свалишься*), ‘страх’, ‘охорона, захист’ (*Пес да замок опаска*) [СРНГ, 23: 240]. Прикметник *опасный* в одному зі своїх значень об’єктивує магічно-захисну символіку у весільному обряді, де спеціальний персонаж *опасный* ‘чаклун, який захищає молоду пару від порчі, пристріту’, *опасная боль* ‘сифіліс’, *опасная башня*, *опасная вышка* ‘вежа для спостереження, охорони’, *опасная ладанка* ‘ладанка, якоби оберегающая от дурного глаза, болезней’. Крім того, цей прикметник, співвідносний з іменником, має значення обережності, ‘осторожный, осмотрительный’ (*С опасным человеком и на чужой стороне легче*), ‘турботливий’, ‘перебачливий’ та ін [СРНГ, 23: 241]. Останні два значення співвідносні зі старою польською назвою турботи – *piecsza*.

У цьому контексті згадаємо і такі російські прислів’я *Без опасу попадешь в беду; Глупый да малый без опасу живут; Опасенье – половина спасенья; От кого опасны, тому и запасны (зопасны), С опасью дальше уедешь* [БСРП: 626], *Женатого полюбить – надо опасно ходить* [СПП: 125]. Деякі російські діалектні прислів’я пов’язують архаїчну лексему *опась* з хворобою – сибірською язвою, – представленою у складі інвектив, прокльонів, магічно-перформативних і експресивних перформативних актів та формул, відсилів (Йди к опасному (опасным) ‘йди к черту, дьяволу’) [СРНГ, 23: 241], які здебільшого трансформувалися у негативні вислови обурення, гніву, емотивні фраземи, наприклад, *Опас (опасная) на тебя (на него и т. п.)! Сиб. Бран.* ‘Восклицание, выражающее гнев, негодование, раздражение в чей-л. адрес’ СРНГ 23, 239, 241; ФСС, 126. < Опас, опасная — сибирская язва>, *Опасны на тебя (на него и т. п.) нет! Сиб. Бран.* ‘То же, что опас на тебя!’, СРНГ 23, 241; ФСС, 127 СРНГ 23, 241; ФСС, 126 [БСРпог, с.464], *А сватья така баба была сплетница, нет на нее опасны* (‘сибирская язва’) [СРНГ, 23: 241], *Опасны Тебя, забыл совсем.-Уходи с глаз, опасни тебя в душу, Разопасни в душу (кого)* [ФСРГ Сиб: 132,164]. Як знаки етнокультурного маркування безпеки розглядають слова із коренем – Пек – ряд дослідників. Зокрема І.Огієнко пов’язав це слово з домовим богом, що, як і Цур (Чур), оберігав родину, а в разі небезпеки на ворога посиляли своїх *цура* і *пека*, звідси й закляття «*Цур тобі, пек*» (можливо, сюди сягає внутрішня форма дієслова *спекатися*, тобто «позбутися чогось неприємного за допомогою Пека» або «позбутися самого Пека»). Можливо, в цей ряд ідуть слова *безпека*, *безпечний*, тобто «без Пека», хоча це можна пояснити і первісним «без сутички, кровопролиття, без біди», - підсумовує В.Жайворонок [ЗУЕ: 436]), де Цур-Чур – у дохристиянських уявленнях, як і Пек, можливо, божество війни, бійок, кривавих сутичок, всілякої біди, тому й досі насилаємо комусь біду: «*Цур тобі, пек тобі*». Цілий ряд заклиально-магічних формул із цим компонентом, які виконують роль апотропея, оберега, убезпечують від злого, засвідчено в «Галицько-

руських приповідках» І.Франка: *Пек, ти маро, бодай тебе не було; Нівроку, пек поганому чоловіку, пек поганим очом; Пек та осина на тебе* – відчипне на злого чоловіка, *Бодай йому Пек* – слово, що відповідає плюванню на відганяння злого духа, польський діалектний порівняльний зворот *Czorny jak pek* [НКРР, I: 352]. Згадуване польське *piecza* розглядається як біблійний богемізм (*‘rzuci na Gospoda pieczą twoją’*), співвіднесений зі старочеським *rese* ‘біль’, ‘жаль’, ‘смуток’, ‘переживання’, первісно з болем фізичним внаслідок *об-печення* (польськ. *piecze mię, pieczenie* ‘про фізичний біль, опечення’, терпіти біль від чогось *гарячого, возню*), звідси переносне значення дієслова ‘переживати, турбуватись’, пор. однокореневе російське *печься* ‘турбуватись про когось’, *попечение* ‘турбота’, ‘опіка’, *попечитель* ‘опікун’, *печаль, печалиться*, стчеськ. *Pecelovanie, pecelovny, peclivy* ‘турботливий’, *peclivy, pecivost, pecnu, pecnost, peclivost* [ВаńESJP I: 546]. На архаїзм *piecza* натрапляємо і в одному з польських прислів’їв *Próżne staranie, próżna o tym piecza* [НКРР III: 454].

Не можна обійти увагою і деякі сучасні термінологічні сполуки слів іменного типу з компонентом **bezpieczeństwo**, наприклад, *wentyl bezpieczeństwa*. Спостерігається процес трансформації цих термінологічних, пов’язаних із технічною сферою найменувань. При демотивації частково втрачається їх первинний смисл, виникають словосполуки-неосемантизми, екстрапольовані з механіки, які переосмислюються при маркуванні інших сфер вторинного означування (залагодження конфліктів, напруги у суспільстві інших негараздів). Прикладом може бути словосполучення *wentyl, zawór, klapa bezpieczeństwa* – ‘про щось, що сприяє зняттю, зменшенню напруги, нейтралізації, зменшення, залагодження конфліктів у сім’ї, суспільстві чи у міжнародних стосунках’ (*Po paru miesiącach otworzyli klub, pozwolili grać, wręcz przymuszali do koncertów. Ktoś na wysokim szczeblu zdecydował, że rok będzie wentylem bezpieczeństwa dla rozwścieczonej młodzieży W. Kowalewski, Bóg*) [KłosińSF, с. 13]. Не виключено, що йдеться про скалькований зворот з інших мов, позаяк практично прямий відповідник наявний в англійській мові: *A safety valve // for* – *wentyl bezpieczeństwa* (The question is how long sport can be a safety valve for permanent stress in life) [5000 EI 2013, s. 345], Nie sprzeciwiał się jej zaręczynom z Połockiewiczem, bo uważał to za *dobrą klapę na rozhukanego temperamentu Sylwii* [PFSfr: 174]. Зазначене технічне кліше трансформується у мові публіцистики, що, власне, можемо спостерегти в заголовках статей номерів газети “Rzeczpospolita” (09.12.2016), присвячених відміні віз для Грузії і України: “*Unia Europejska znosi ostatnią barierę na drodze do zniesienia wiz dla Ukraińców i Gruzinów. Przedstawiciele unijnych rządów i Parlamentu Europejskiego porozumieili się w sprawie nadzwyczajnego mechanizmu zawieszania ruchu bezwizowego. To wentyl bezpieczeństwa dla ruchu bezwizowego. Bez niego niektóre kraje UE nie zgodziłyby się na zniesienie wiz*

wobec Ukraińców i Gruzinów, a w przyszłości również innych państw, z obawy przed niekontrolowanym napływem imigrantów czy zagrożeniem terrorystycznym.” В ідеографічних словниках англійської мови засвідчено практично дослівний вислів *Safety-valve* – Harmless outlet for excitement ‘запобіжний клапан – безпечний вихід сильної напруги’, *Sit on the safety-valve* – *Follow policy of repression* – досл. сидіти на запобіжному клапані – ‘дотримуватися політики репресій’ [ТЕТМ: 7]. Повертаючись до символічних архетипів захисту і безпеки в мові традиційної народної культури, звернемось до номінації деяких традиційних дитячих російських ігор, мотивованих архаїчними коренями – *чур* – і под. Культурні номени з цією внутрішньою формою представлені в численних дериватах на позначення перебігу гри, в ігрових діях і оберегових реаліях, які здебільшого містять елементи, пов’язані з магічними діями окреслення кола навколо гравців, визначенням *безпечного простору для дитячої рухливої гри*, атрибутами або вербальним супроводом ігор: *зачураться* ‘словом обезопасить себя от чего-нибудь’, Зауральє 1962’, ‘произнести «чур», чтоб ограждать себя от ошибок, погрешностей Кашин., Твер., 1897’, ‘при игре сказать «чур!» в знак отказа участвовать в ней некоторое время’, Петрозав. Олон., 1885 [СРНГ, 8: 183]. У неігрових контекстах це дієслово має ще значення ‘обіцянка не робити, що небудь’ (*Зачурались теперь старые*: не сеют табак, Чулым., Новосиб.), (*С тех пор зачурался на ведмедя ходить*, Краснояр., Енисей), ‘дати обіцянку мовчання’, ‘цуратись, робитись чужим’ (*Он нас совсем зачурался*); *зачуркаться* ‘произнести «чур, чтобы обезопасить себя от нечистой силы, зачураться», *зачуркивание* ‘произнесение слова «чур» с очерчиванием круга в знак ограждения себя от нечистой силы» (Черепов., Новгород), *зачурник* ‘тот, кто обезопасил кого-либо или обезопасился от нечистой силы (Пск., Даль), *зачуровать* ‘заколдовать’, *зачурок* ‘заколдованный человек или животное’ [СРНГ, 8: 183]. Відвигукові діалектні утворення з такою ж самою внутрішньою формою засвідчені при позначенні гри в хованки, «догонялки» (*зачуракнуть* ‘при игре в прятки выручить найденных (освободить от обязанности водить)’, *зачуранный* ‘такой, который несколько раз пойман в детской игре в догонялки’) [СРНГ, 8: 182], деякі ідоматичні сполуки слів і приказки пов’язуються з ідеєю межі, границі, наприклад, *Через чур и конь не ступит* (*чур – межа) [БСРП: 998]; *иметь чур. Кар.* ‘не переходит границ дозволенного’ СРГК 2, 290, *Чур меня! Разг., устар.* ‘возглас, оберегающий от нечистой силы’; 2. ‘возглас, запрещающий касаться чего-л., переходит за какой-л. предел’. БМС 1998, 630, асоціативно пов’язуються з параметризацією об’єктів (перевищення дозволеної міри або якості, в поведінці, їжі): *без чура* (*прибайк*) ‘без ограничений, очень много’, СНФП, 153, *до без чуру* (*прибайк*) ‘очень много, в большом количестве’ СНФП, 153, *не знает чуру* (чура, чур) 1. (разг. устар.; сиб) ‘не придерживаться установленных правил’ БМС 1998, 631; СФС, 203. 2. *Дон., Ряз.* ‘не

знать меры в чём-л'. СРНГ 11, 312; ДС, 601; СДГ 3, 197. 3. *Волг.* 'быть ненасытным, есть слишком много' Глухов 1988, 98. 4. *Сиб.* 'быть несдержанным, не уметь управлять собой' ФСС, 83. 5. [БСРпог, 713].

У зіставлюваних семіопросторах небезпечними на рівні наївно-побутових уявлень можуть бути і деякі віддалені від простору дому місця, локуси (опозиція *ліс-дім* в культурі й фольклорі є релевантною для багатьох мов і культур): української - *небезпека в лісі, у чорта на зубах, де козам роги направляють*, польської - *Gdzie pieprz rośnie, ukr. до дідька з зуби зі сл.. потрапити, у небезпеку халену 2)* у найвіддаленіше, небезпечне місце, за народними міфологічними уявленнями, такими небезпечними місцями є *болото: Де болото, там і чорт сидит*, чеської - *to smrdí čertem* – «смердить це чортом» '*tady je nebezpečné*' [Zaoralek, 35], *chodí, kudy čert káže* – тудою, кудою чорт наказує, *chodit po nebezpečných místech*, *čert se tu hraje* – тут чорт грається '*tady je nebezpečné* - про небезпечне місце [Zaoralek, 34].

Локус *печі* навпаки виступає у народній культурі місцем безпечним, зв'язаним з домашнім вогнищем, що об'єктивується в паралелях на кшталт *Jak u pana Boga za piścet*, які мають чимало синонімічних варіантів [НКРР I:165], *Bezpieczna jak u Pana Boga za drzwiami* [НКРР I:165], рос. *Жить как у Бога за дверьми (за дверями, за дверью)* 'про благополучне, безтурботне життя' [СПП: 87], *Lepiej ze krzaka wyglądać, niż w kierz* 'безпечніше бути в укритті, в кушах, ніж перебувати чи втікати з відкритого поля' [НКРР II: 61], рос. *быть как дома* 'об'ощушенні безпеки, надійності' [СПП: 94].

Категорії безпеки та ризику у спеціальній лексикографії.

У польській спеціальній літературі знаходимо свідчення, що безпека має дуальний характер – об'єктивний і суб'єктивний. Об'єктивний передбачає стан відсутності загроз, стан речей "przeciwieństwo zagrożenia", uwalniająca od wszelkiej obawy; суб'єктивний – "stan psychiczny lub prawny, w którym jednostka ma poczucie pewności, oparcie w drugiej osobie lub w sprawnie działającym systemie prawnym", "stan pokoju, pewności, wolność od pieczy, troski, obawy, spokojność, pewność, nieobawa, zaufanie, poleganie, beztraska". Безпека може стосуватися конкретної людини або групи, безпеки предметів і речей, безпека фінансів, безпека даних, переписки, листів. З огляду на типи загроз вирізняються безпека об'єктивна і суб'єктивна, внутрішня і зовнішня, абстрактна і конкретна, потенційна (пасивна) і активна, статична і динамічна¹⁶.

У «Польсько-англійському фразеологічному словнику сучасної політичної і економічної термінології» [PASFTpol.: 49] в рубриці «**аварії і катастрофи**» (**wypadki i katastrofy**) знаходимо такі гнізда ключових лексем:

¹⁶ Там само, s. 77.

akcja ratownicza, ekipa ratownicza, epicentrum, ewakuacja, głód, klęska głodu, huragan, kataklizm, klęska żywiołowa, lawina, nagły wypadek, niszczyć, ocalały, osunięcie się ziemi, nuklearny, atomowy, ostrzeżenie, płomień, piorun, błyskawica, pogotowie, pogorzelec, odpady. Родова лексема **bezpieczeństwo** зазвичай виступає у складі субстантивних колоквиалізмів на зразок: *poczucie bezpieczeństwa, zagrozić, zapewnić, dowód, margines, środki, wyjście*; термін **niebezpieczeństwo** здебільшого виступає у синтагматичних зв'язках із назвами природних катаклізмів і катастроф у поєднанні із прикметниками-атрибутами з деструктивним значенням (гострий, суворий, руйнівний) та зрідка – дієсловами руху: *burza, storm nawiedziła, przechodzi, mija, śnieżna, gwałtowna, niszczycielska, obszar, nad którym przeszła, ostra, sroga, zimowa, w wyniku śmierci poniosło 87 osób; katastrofa, ofiara*.

У двомовному польсько-англійському словнику термінів безпеки і оборони [SJPBO: 35-38] при ключовому слові **bezpieczeństwo** виявлено близько 25-ти термінологічних означень іменника *bezpieczeństwo* (*biologiczne, energetyczne, ekologiczne, ekonomiczne (gospodarcze), żywnościowe, informacyjne, kulturowe, morskie, lotnicze, osobowe, wewnętrzne, higiena pracy* тощо), які здебільшого відбивають існуючий поділ сфери безпеки у спеціальній літературі. Окремі атрибутивні ознаки виявляються досить розгалуженими, представленими кількома синонімічними варіантами: (пор. *bezpieczeństwo informacyjne, zabezpieczenie informacyjne, zagrożenie informacyjne, ochrona informacyjna; bezpieczeństwo morskie – terroryzm morski*); крім того подаються асоціативно-тематичні зв'язки ключового слова, наприклад, термін **bezpieczeństwo międzynarodowe** містить кілька підгруп 'дипломатія превенційна', 'pokój', 'prawo międzynarodowe', 'rozbrojenie', 'zagrożenie asymetryczne'.

Найбільш розгорнуто семантичну структуру має термін **bezpieczeństwo narodowe bezpieczeństwo publiczne**, яке включає *wewnętrzne, pożarnictwo, katastrofy, klęski elementarne, policja, straż graniczna, terroryzm, wypadki*.

Коротко зупинимось на **фразеологізації деяких стихій і катастроф**, які можна розглядати як засіб вторинної концептуалізації небезпеки і ризику. Їхнім образно-смісловим стрижнем є вербалізовані уявлення про Апокаліпсис, Пекло, вогонь і стихійні лиха - (пожежа, повінь), покарання людей космогонічними стихіями – громом, блискавкою тощо.:

dantejskie sceny 'przerażające, dramatyczne zdarzenia': *Podczas pożaru wieżowca rozgrywały się dantejskie sceny. (z); Na linii Nowa Huta – Kraków więcej było przez lata wzajemnej nieufności i wrogości niż przyjaźni. Huta to był żywioł, tam się piło, w hotelach robotniczych działały się dantejskie sceny. Watahy młodych hutników w gumiakach wpadały do krakowskich lokali „porządzić”. (MRzP 23/99, J. Sąddecki) [Głowińska: 109].* Окремі найменування виступають загалом як **синонім нещастя, біди**: *Dwa nieszczęścia spadły*

w tym roku na nasz dom — mówi Genowefa Korczewska z Jenkowa — *Najpierw pożar, a teraz powódź.. Ręce już człowiekowi opadają Wszystko na nic'* (GWr 10 VII 99 W Piotrkowski [Głowińska: 526]; <повені> O drugiej w nocy, kiedy *przyszła fala*, nikogo niebyło. Żadnej pomocy! Ludzie *sami się ratowali* (...). Nad ranem przyjechała straż pożarna z Kłodzka. Przyleciał też helikopter, ale krążył „na wariata” i gdzieś poleciał dalej. (GWr 25 VII 98, T. Dudź, MB) [Głowińska: 352], <землетрус> *Trzęsienie ziemi zrównało z ziemią całe dzielnice miasta, (z); Wieś nawet na pożar jest bezsilna, wiejskie studzienki zrywnano z ziemią, a te, które są, nie ugaszą żywiołu, a jeśliby nawet, to czym gasić ogień?* (TP8/96, S. Żolnierczyk) [Głowińska: 539].

Образно-метафоричний шар концептосфери НЕБЕЗПЕКА ТА РИЗИК в наївно-побутовій моделі світу.

У зіставлених лінгвокультурах зазначені концепти набувають специфічної національно-культурної вербалізації на тлі ізоморфних і типологічно спільних мотиваційних домінант, які можна вважати семантичною універсалиєю. До останніх можна віднести соматичний код і тіло людини, органи чуття (семантичні сенсібілії), про що скажемо згодом.

Небезпека може перебувати в певному місці, рухатися вгору чи вниз, мати ознаки поверхні, збільшуватися або зменшуватися в розмірах, маркуватися через просторові ознаки подолання границь і перешкод: *небезпека висить, зустрітися з небезпекою, подолати небезпеку, нараżać się na niebezpieczeństwo, rośnie niebezpieczeństwo, wyzywać los 'robić coś ryzykownego, нараżać się na niebezpieczeństwo'*; Jego interesowały przede wszystkim niebezpieczne próby, te chwile, w których narażał życie, niekiedy nawet z blachych powodów. Po co to robił? Czy chciał w ten sposób zademonstrować swoją wolność, czy też raczej wyzywać los? Istotne było i jedno i drugie M.Zielińska, Polacy) [KłosińskaSF: 576]. У французькій лінгвокультурі небезпека концептуалізується через просторові орієнтації **краю, межі** (*Il se trouve en une grande extrémité* - Він знаходиться в великому краю (кінці, межі); опозиції **попереду-позаду, зовнішній-внутрішній** (*Il vous en pend autant au derrière* - над вами нависає ззаду; *Danger passé, saint toqué* – досл. небезпека позаду, усміхнений святий. Євреї ідентифікуються у французькому прислів'ї в контексті номінації крайньої, великої небезпеки: *Il est parmi (entre les mains) des juifs* – досл. - він є між євреями (в руках євреїв) [Bouquet, 802].

Універсальним кодом небезпеки виступає, крім просторового, соматичний код, який представляє антропоморфні ознаки концепта: польськ. *znaleźć się w obliczu niebezpieczeństwa*, укр. *перед лицем небезпеки*, англ. *to face the danger* – дивитись небезпеці в обличчя. Техногенні катастрофи метафорично наділяються людськими якостями: *pożar szaleje 'jest gwałtowny, o ogromnych rozmiarach, Pożar szalał, błyskawicznie przenosił się na sąsiednie zabudowania'*, пов'язуються із предикатами із негативно-

деструктивним значенням: *Pożar trawii coś 'niszczy', Pożar strawił całą stodołę* [Muld.-Nieck., 579]) та деякими компаративними зворотами, як, наприклад, в українській: *Як/мов/ніби після пожежі 'розруйнований, знищений, занедбаний' (Я покинув тебе [країну] ранньою весною; тоді ти була якась сумна, невесела, мов після пожежі)* [ФСУМ, II: 660]. Окремі стійкі сполуки слів виражають небезпеку в категоріях умістища, гри в кості і карти. Особливо це стосується маргінальної зони концептополя ризику як гри Долею, пор. польське *gruba, grubsza gra, sprawa* 'gra, objęta na większą skalę, sprawa poważna, niebezpieczna, ryzykowna' (*Musi to być gruba jakaś sprawa, skoro usiłował kupić wasz majątek i skoro nie waha się opłacać tych wspólników, którzy zapewne każą sobie płacić słono za narażenie się na niebezpieczeństwo, Makuszyński, Szatan, [KłosińSF: 121]*). В англійському прислів'ї, пов'язаному із когнітивним умістищем і тонкими, крихкими предметами, фінансовий ризик концептуалізується як метафора гри долею (*losu*): *Put place all one's eggs in the basket* 'położyć wszystko na jednej szali, postawić wszystko na jedną kartę' - *By investing all his funds in the new company, he put all his eggs in the basket* – досл. вкладаючи інвестиції і всі фонди в його нову кампанію, він поклав усі яйця в один кошик (до одного кошика) [Kaznowski, 324]), *Rzucąć kości o coś, O suknie jego miotali kostkami; O resz ślepą kością żucić, Podzielił sobie szaty moje, a o suknią moją rzucili los* [NKPP II, 160]. Ідея тілесного верху маніфестується через деякі зовнішні соматизми та родові найменування (напр., *шкіра*) при дієсловах *текти, литися* у складі фразем у чеській мові, наприклад, *teče ti do boudy (do střeviců; do bot; do huby)* досл. тече йому у будку; у черевки, в рот; 'потрапити у неприємну ситуацію; загрожує йому небезпека' [Zaoralek: 18], *teče ti na kůži* – досл. на шкіру йому тече» 'být v nebezpečí' обіймає його страх від небезпеки [Zaoralek: 169], *už se ti v hrdlo nalévá* – «вже у горло йому ллється» 'být v nebezpečí' [Zaoralek: 91].

Повертаючись до соматичних проявів небезпеки, наведемо ще кілька прикладів типових стійких контекстів, поєднаних з деструктивними дієсловами руйнування і руху. Здебільшого такі образні кореляти співвідносяться з партитивним фреймом *частина/ціле*, що має численні метонімічні прояви. У цьому разі частина - *горло, шия (kark)*, шкіра (*skóra*) *голова* - переноситься на ціле: *Nie graj garłem, Nie ryzykować garłem* [NKPP I, 599], *Na głowę bieżeć* Тзн: *Na złamanie karku* [NKPP I, 652], *Зломлю голову, то знаю, з якого кона* – 'про важке, небезпечне діло, за яке взявся чоловік' [ФрГРПП: 554], *Skóra kogoś świerzbi* 'хтось нерозважливий, легковажний, наражає себе на небезпеку' [KłosińSF, 480].

До складу таких фразем зазвичай входять дієслова зі значенням інтенсивного руху, переміщення: *Bieć, gnać, lecieć, pędzić na złamanie karku* 'bieć, утієкаć і тр. *Bardzo szybko, co tchu, w wielkim pośpiechu, nie zwracając uwagi na przeszkody i niebezpieczeństwo*' [KłosińSF, 202], Рос. *сломя голову,*

Karku nadstawiać [НКРР II: 32], *Leźć, włazić w czyjeś łapy, ręce* – свідомо наражати себе на небезпеку, що загрожує з боку когось, англ. *Fly in the face of To* : to oppose ; to attempt to prevent ; rashly to seek danger [Francis Coventry, *History of Pompey the Little*, ch.5 (1751)] [DEPh p.148], *Ujść z życiem, unieść skądś głowę, życie; wynieść skądś całą skórę, głowę, życie* ‘uratować się ze śmiertelnego *niebezpieczeństwa*, zachować *życie* ‘ [KłosinSF.634], *Nie do krwi* ‘jeszcze *niebezpieczeństwa* niema ‘ [НКРР II: 145]. В останніх прикладах небезпека природно пов’язується із життям, смертю, ураженням тіла, кров’ю.

Образна картина репрезентації *ризику як гри долею* була б не зовсім повною, якщо не згадати деякі інші ігрові контексти, пов’язані із цим концептом у публіцистичному дискурсі та фразеологічних словниках.

Фрейм *ризик-азарт-гра* в польській лінгвокультурі наповнюється пареміями, які концептуалізують ігровий компонент ризику як гри долею (гри в карти), надією на успіх, удачу, яка межує з авантюристичними намірами суб’єкта діяти навмання (рос. *надеяться на авось*): *Kto nie azarduje, ten nie profituje, Kto nie ryzykuje, ten nie zyskuje, Ryzyko chleb daje, ryzyko go bierze*. Крім того, у польській мовній свідомості концепт РИЗИКУ покривається висловами з жартівливою або комічною ілюстрацією, римованими алюзіями, скоромовками: *Ryzuk fizyk, a Kaśka bez butów, Ryzuk fizyk kobyli język*. Щось подібне засвідчено і в російських прислів’ях з жартівливо-комічною ілюстрацією: *Либо сена клок, либо вилы в бок. Народн.* ‘о двух возможностях исхода в каком-л. рискованном деле’. ДП, 77; Жук. 1991, 162. [БСРпог, с.605] з кількома синонімічними трансформованими варіантами *либо (или) пан, либо (или) пропал. Разг.* ‘о ситуации, связанной с большим риском, когда можно добиться всего желаемого или всё потерять’. БМС 1998, 431; ЗС 1996, 111; БТС, 777; ДП, 77; СРНГ 25, 192. [БСРпог, с.481], *Либо полковник, либо покойник* ‘о большом риске. ДП, 67’ [БСРпог, с.517].

К.Козмінські, автор статті “*Moim zdaniem*” з підзаголовком “**Ryzuk-fizyk**”, опублікованій в газеті “*Rzeczpospolita*”, алюзії на цей зворот пов’язує з аферами і ризиками, які відбувалися протягом тривалого часу в кредитній спілці “*Enron*”. Цей зворот (буквально він позначав ‘не бійся, спробуй це, можливо, вдасться’) згадується в контексті небезпечних для життя шкільних забав і розваг учнів, які вскакували на ходу у трамвай, розважались з деякими знайденими вибуховими речовинами у післявоєнній Варшаві: “*Ryzuk-fizyk to było w moich latach szkolnych w powojennej Warszawie takie dziecinne zawołanie zachęcające wahających się kolegów do różnych **ryzykownych i zabronionych przez dorosłych działań**: skakania z i do pędzącego tramwaju, uciekania z lekcji, płatania figli nauczycielom, zabaw z bronią i niewypałami. Znaczyło ono: "nie bój się, spróbuj, może się uda". Ryzykanci chodzili w gorli, inni zazdrościli i naśladowali. Na tę kulturę ryzyka nie miały wpływu ani wypadki tramwajowe, ani eksplozje niewybuchów, ani*

szkolne represje....Afera Enronu utwierdza mnie w przekonaniu, że dominująca kultura zarządzania, która utrwaliła się w mentalności menedżerów w ciągu ostatnich dwudziestu lat, opiera się właśnie *na kulcie wysokiego, niekiedy szaleńczego ryzyka*. Enron *był skrajnym, a zarazem wyjątkowo typowym przykładem kultury wysokiego ryzyka*. Reguły rachunkowości i zasady prowadzenia audytu przez najbardziej renomowane firmy okazały się służebne wobec tej kultury tak niewiarygodnie korzystnej dla swoich wyznawców i wybitnych praktyków, że na parkingu dla średniej kadry kierowniczej Enronu dominowały porsche po 100 tys. dolarów sztuka, a cena sprzedaży "daczy" jednego z wiceprezesów to 14 mln dolarów...Na czym polegało *ryzyko Enronu?* Przede wszystkim było ono zawarte w samej formule i sposobie rozliczania jego podstawowej działalności, czyli zawierania długofalowych kontraktów na dostawę energii. Powstała cała sieć spółek, do których Enron wносił zadłużone aktywa. Audytorzy spolegliwie milczeli... Kiedy cała ta misterna budowla była bliska runięcia, *menedżerowie "kolosa na glinianych nogach" zarobili dziesiątki milionów dolarów na jego akcjach: "ryzyk-fizyk"...*[„Rzeczpospolita,” 16.03.2002].

Ментальними корелятами небезпеки можуть виступати предмети, пов'язані з обробкою або дією вогню і горіння, смаженням предметів на вогні, наприклад, *Stoją jak na rozpalonej patelni* 'бути в небезпечній ситуації' [НКРР, III: 301]. Не останню роль тут відіграють військові реалії й атрибути пожежі, що, власне, репрезентоване як запаховими номенами, пов'язаними як з горінням, так і з символічними предметами з ідеєю чогось пекучого, горючого, легкозаймистого: *пахне/запахло смаленим вовком, смаженим, гірчицею, рос. жареным запахло, франц. Sentir de loin la fricassée* - чути здалеку печеним, смаженим, з певним відтінком значення 'відчувати небезпеку, неприємності, прийнявши запрошення' [Bonuet, 801], укр. *пахне/запахло порохом*, пор. французьку паралель, датовану ще XVIII ст., фіксується *Une trainée de poudre* (досл. *щипка пороху*, яку завжди можна підпалити) [Bonuet, 801]. Як бачимо, атрибути вогню і пожежі в цих стійких висловах поєднуються з вибухонебезпечними речовинами й умістищами: *Сидіти на пороховому погребі/на пороховій бочці* 'перебувати під загрозою небезпеки, катастрофи' (*Шкуру! Кругом продажні шкуру. Сидять на пороховому погребі й задоволені* [Збан, ФСУМ, 801], польськ. *beczka prochu* (*Przed 1914 rokiem, Balkany były prawdziwą beczką z prochu*) [PFSfr.: 55], рос. *дело пахнет керосином* (жартівл.) 'про важку ситуацію, загрозу, можливу небезпеку' [СПП: 35].

У польській публіцистиці, зокрема в останніх номерах польських тижневиків [*Rzeczpospolita*, від 13.02.2017, авт.Томаш Бодиль], натрапляємо на трансформовані вислови, представлені у заголовку статті "*Drogowa beczka prochu*", в якій йдеться про таку гостру проблему, пов'язану з державною безпекою, як автомобільні аварії, в яких постраждали найвищі польські

урядовці (Прем'єр-міністр Польщі Б.Шидло, Міністр оборони А.Мацєревіч та Президент РП А.Дуда), пор. "Niewątpliwie odpowiedzialne za *bezpieczny transport* służby powinny być zdolne do ochrony przewożonych osób nawet przez potencjalnym atakiem. Tymczasem okazuje się, że *niebezpieczeństwo pojawia się w momencie, kiedy prezydent, premier czy minister wsiada do samochodu*. A tu nie ma żartów: droga błyskawicznie weryfikuje kompetencje do prowadzenia samochodu... Niełatwo pisać o ostatniej bezprecedensowej serii *wypadków drogowych członków najwyższych władz w Polsce*, bo pewnych informacji ciągle brakuje, a pochopnie wyciągnięte wnioski mogą mieć trudne do przewidzenia konsekwencje. Z drugiej strony jest to zdarzenie tym ważniejsze i bardziej niepokojące, że w ostatnim czasie mieliśmy aż trzy podobne wypadki: prezydenta Andrzeja Dudy oraz w krótkim odstępie czasu ministra obrony narodowej Antoniego Macierewicza i premier Beaty Szydło. I choć *kolizja drogowa może zdarzyć się zawsze i każdemu, jej ryzyko w przypadku osób piastujących kluczowe stanowiska w państwie jest przecież zdecydowanie mniejsze*: po pierwsze, samochody te prowadzą fachowcy o zdecydowanie większych umiejętnościach niż przeciętni kierowcy, po drugie zaś, samochody te mają specjalny status na drodze. To wszystko minimalizuje *prawdopodobieństwo wypadków*. Dlaczego zatem do nich doszło?"

Наступним кроком мовної концептуалізації категорій небезпеки і ризику слід визнати сферою відповідних **почуттів і сприйняття**, які як елементи когнітивного емпіричного досвіду людини відображають специфіку фразеологічного вираження перцептивно доступних об'єктів і явищ, зміст тих чи інших релевантних у даному плані мовних концептів онтологічного образу, архетипно-онтологічної мотивованості життя і смерті, **ТІЛА (цілого і ушкодженого)**, які потребують окремого розгляду.

Висновок. Пропоновану розвідку присвячено описові у зіставному аспекті мовно-культурного образу *небезпеки і ризику* шляхом семантичного і прагматичного моделювання відповідних концептосфер (термінологія та наявні в спеціальній літературі дефініції та класифікації безпек, загроз, ризиків, образно-перцептивний план цих концептів, їх культурно-семіотична складова).

Реконструйовано архетипну структуру і первісний етимологічний пласт концептів *безпека і небезпека* в різних мовах, їхнє семантичне наповнення в мові традиційної народної культури та архаїчних текстах, в деяких міфологемах, формулах, фраземах, прислів'ях та приказках. Метафоричний пласт зазначеної концептосфери дав змогу виявити когнітивні домени, які співвідносять небезпеку та ризик з вогнем, пожежею та іншими стихійними лихами, деякими просторовими об'єктами, військовими та пожежними реаліями, та намігати напрямки концептуалізації цих понять в їх онтологічному, аксіологічному та семантичному вимірах.

Аналіз продемонстрував численні антропоморфні прояви небезпеки (фізичного ураження зазнають певні частини тіла людини, звідси й мотивація вторинних номенів деструктивними предикатами та лексикою сприйняття). Лінгвокультурологічна складова зазначеної концептосфери включає найвно-побутовий пласт уявлень про небезпеку як загрозу зовні і засоби захисту від неї (пор. роль магічного кола в іграх і ритуально-магічні формули, спрямовані на віддалення небезпеки, культурний антропонімичний код в календарно-обрядових пареміях і інших архаїчних текстах, функція хрононімів та агіонімів, стереотип пожежі на тлі народних вірувань, норм, приписів та заборон).

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ ЗІ СКОРОЧЕННЯМИ

- 1 БСПП – В. М. Мокиєнко, Т. Г. Никитина, Е. К. Николаєва, *Большой словарь русских пословиц*, Москва 2010.
- 2 БСПог. – В. М. Мокиєнко, Т. Г. Николаєва, *Большой словарь русских поговорок*, Москва 2007.
- 3 ЕСУМ – *Етимологічний словник української мови: У 7 т.*, ред. О. С. Мельничук, Київ 1982-2012.
- 4 ЗУЕ – Жайворонок В., *Знаки української етнокультури. Словник-довідник* /В.Жайворонок, Київ 2006.- 703 с.
- 5 СМ – *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*, изд.2-е, Москва 2002.
- 6 СПП – *Словарь псковских пословиц и поговорок*, сост. В. М. Мокиєнко, Т. Г. Никитина, Спб: Норинт, 2001.- 176 с.
- 7 СРНГ – *Словарь русских народных говоров*, вып. 1-36, Москва-Ленинград (СПб.) 1965-2002.
- 8 СУМГ – *Словарь української мови: У 4 т.*, упоряд. Б. Грінченко, Київ 1996.
- 9 Фр.ГРНП – *Галицько-руські народні приповідки*. Т. 1. У 3-х т. 2-е вид., Львів 2006.
- 10 ФСПГ – К. Н. Прокошева, *Фразеологический словарь пермских говоров*, Пермь 2002.
- 11 ФСРГСиб. – *Фразеологический словарь русских говоров Сибири*, под ред. А. И. Федорова, Новосибирск: Наука, 1983.- 233 с.
- 12 ФСУМ – *Фразеологічний словник української мови*, Київ 1993.
- 13 BańESJP – А. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, Т. 1: А-К, Warszawa: RWN, 2000.
- 14 Bouquet – *Le Bouquet Des expressions images. Encyclopédie thématique des locutions figurées de la langue française* / Claude Duneton, Sylvie Claval, Seul, 1990.
- 15 DEPh – *A Dictionary of English Phrases*, by A. M. Hyamson, F. R. Hist, London 1922.
- 16 DereńSJPfr. – E. Dereń, T. Nowak, E. Polański, *Słownik języka polskiego z frazeologizmami i przysłowiami*, red. E. Polański, Warszawa 2008.

- 17 Głowińska – *Popularny słownik frazeologiczny*, red. T. Piotrowski, Warszawa 2000.
- 18 IPA– D. Wolfram-Romanowska, P. Kaszubski, M. Parker, *Idiomy polsko-angielskie*, Warszawa: PWN, 2012.
- 19 Kaznowski A.– 5000 English idioms, Warszawa: Wiedza Powszechna, 2013, 567 s. Kłosiń.SF – A. Kłosińska, *Słownik frazeologiczny*, Warszawa 2010.
- 20 Muld.-Nieck. – Muldner-Nieckowski, S. Carofano-Bugajska, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
- 21 NK PP – *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, T.1-4., red. J.Krzyżanowski, S.Swirko, Warszawa 1969-1978.PASFTpol. – E. Barycka, T. Smierchalski, M. Wrembel, *Polско-angielski słownik frazeologiczny współczesnej terminologii politycznej i ekonomicznej*, Włocławek 2014.
- 22 PFSfr – L. Zaręba, *Polско-francuski słownik frazeologiczny*, Warszawa: PWN, 2004.
- 23 SSSiL– *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. J. Bartmiński, Tom 1: Kosmos, Lublin 1996.
- 24 SJPBO –*Słownik języka hasel przedmiotowych nauk o bezpieczeństwie i obronności polско-angielski*, wyd. Popr. uzupełn., Warszawa: Centralna Biblioteka Wojskowa im. Marszałka J. Piłsudskiego, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa, 2012.
- 25 TETM – Wilkinson P.R., *A thesaurus of traditional English metaphors* / P. R. Wilkinson, London; New York 1993.
- 26 Zaorálek J. – Lidová rčení/ Jaroslav Zaorálek. – Praha:Aurora, 1996.–743 s.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Anna Stojewska, *Gruzja I Ukraina bez wiz, kraje UE z wentylem bezpieczeństwa*, Rzeczpospolita 09.12.2016
2. P.lub – *Polska pieśń i muzyka ludowa*, T.1-5, Lublin 2011. cz.1 Pieśni o obrzędy doroczne, Advent.
3. *Ви, зорі-зориці... Українська народна магична поезія: (Замовляння)* /упоряд. М.Г.Василенко, Т.М.Шевчук, Київ 1991.
4. Tomasz Bodyl, “Drogowa beczka prochu”, Rzeczpospolita, 13.02.2017